
ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ ВИХОВНОГО ХАРАКТЕРУ ДО НЕПОВНОЛІТНІХ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

У статті автор звертає увагу на недостатній рівень наукової розробленості питань застосування до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру, як одного із видів звільнення від покарання, підкреслює необхідність законодавчого перегляду кожного заходу окремо та вносить пропозиції щодо редакції ст. 105 Кримінального кодексу України.

Ключові слова: неповнолітній, покарання, примусовий захід виховного характеру.

В статті автор обращает внимание на недостаточный уровень научной разработанности вопросов применения к несовершеннолетним принудительных мер воспитательного характера, как одного из видов освобождения от наказания, подчеркивает необходимость законодательного пересмотра каждой меры отдельно и вносит предложения касательно редакции ст. 105 Уголовного Кодекса.

Ключевые слова: несовершеннолетний, наказание, принудительные меры воспитательного характера.

In the article an author pays attention to insufficient level of scientific worked out questions of the issues apply to minors of compulsory measures of an educational nature, as one of exemption from punishment, underlines the need for legislative review each measure separately and makes proposals concerning senior the article 105 of the Criminal Code.

Keywords: underage, punishment, compulsory measures of an educational nature.

Постановка проблеми. Із набуттям чинності нового Кримінального кодексу України (далі – КК України), кримінальне законодавство зазнало значних змін, однією з яких став спеціальний розділ Загальної частини КК України, в якому викладено основні положення щодо відповідальності неповнолітніх.

Окремої уваги, на нашу думку, заслуговують норми, які регламентують особливості звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування.

Керуючись принципом гуманізму та економії репресії, за-

конодавець сконструював норму, в якій запропонував перелік примусових заходів виховного характеру, які можуть бути застосовані до неповнолітнього в якості звільнення від покарання.

Сьогодні стрімкий розвиток суспільного буття та зміна менталітету змушують правознавців по-новому оцінити кожен примусовий захід виховного характеру та перевірити їх на відповідність положенням вітчизняних та міжнародних нормативно-правових актів з питань відправлення правосуддя у відношенні неповнолітніх.

Стан дослідження. Останнім часом питанням кримінальної відповідальності неповнолітніх приділено значну увагу та присвячено чимало наукових праць відомих учених. З-поміж них слід виділити публікації Л. В. Багрій-Шахматова, Н. М. Мирошниченко, А. А. Музики, В. О. Навроцького, Є. С. Назимка, Є. Л. Стрельцова. Автори конкретизують питання аналізу та моделювання подальших змін і доповнень до розділу XV Загальної частини Кримінального кодексу України, застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх з розумовою відсталістю та інші питання загальнотеоретичного характеру. Однак наразі існує певний перелік проблем, які вимагають подальших наукових розвідок.

Виклад основних положень. Примусові заходи виховного характеру є альтернативою кримінальному покаранню неповнолітніх, які надають злочинцю можливість виправитися без ізоляції від суспільства.

Кримінальне законодавство передбачає за можливе застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітнього як у випадку звільнення останнього від кримінальної відповідальності, так і від покарання. Взагалі, на нашу думку, подібне законодавче рішення є недосконалим, адже правові підстави та сама природа звільнення особи від відповідальності та покарання є різними, такими ж є правові наслідки, а отже і заходи, які застосовуються до осіб повинні бути диференційованими.

Невирішеними залишаються й проблеми застосування до неповнолітнього окремих примусових заходів, перелічених у ст. 105 КК України.

Враховуючи зазначені аргументи, вважаємо за доцільне детальніше дослідити зазначену норму та запропонувати шляхи

вирішення дискусійних питань. Для досягнення такої мети проаналізуємо кожен примусовий захід окремо.

Згідно зі ст. 105 КК України, неповнолітній, який вчинив злочин невеликої або середньої тяжкості, може бути звільнений судом від покарання, якщо буде визнано, що внаслідок щирого розкаяння та подальшої бездоганної поведінки він на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання [1, с. 39].

У цьому разі суд застосовує до неповнолітнього наступні примусові заходи виховного характеру:

- застереження;

Найм'якіший захід виховного характеру, який полягає в тому, що неповнолітньому судом роз'яснюється суспільна небезпека вчиненого ним діяння, та можливе настання негативних наслідків у разі продовження ним злочинної діяльності.

- обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;

На нашу думку, є найбільш оптимальним із запропонованих примусових заходів. Обмеження дозвілля дозволяє відгородити неповнолітнього злочинця від відвідування певних місць та спілкування з особами, які можуть схилити неповнолітнього до вчинення нових злочинів. Встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього дає змогу утримати його від подальшого вживання наркотичних та психотропних речовин, повернути неповнолітню особу до нормального способу життя, сприяє позбавленню від алкогольної та ігрової залежності. Даний захід надає суду можливості в повній мірі досягти мети кримінально-правового впливу на неповнолітніх. Злочинець нестиме в певному сенсі кару, так як його поведінка буде обмежена, що сприятиме виправленню засудженого, а обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки допоможе правоохоронним органам у запобіганні вчиненню нових злочинів як безпосередньо засудженим, так і іншими особами з його найближчого оточення.

- передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;

Означений примусовий захід виховного характеру найбільш часто застосовується судом. Однак, при цьому необхідно

мати на увазі, що неповнолітній, який скоїв суспільно небезпечне діяння є вже десоціалізованим, що, скоріш за все, стало наслідком недостатньої уваги з боку батьків або осіб, що їх замінюють. Так, не можна відкидати і те, що саме батьки можуть негативно впливати на дітей або навіть втягнути їх до злочинної діяльності.

З іншого боку, взагалі існування такого заходу в контексті п. 3 ч. 2 ст. 105 КК України ставить під сумнів необхідність ч. 4 тієї ж статті, в якій зазначено, що неповнолітньому може бути призначено вихователя. Виходячи з того, що останнє винесено за межі переліку примусових заходів виховного характеру, вважаємо, що воно таким не є, а отже кримінальне законодавство в цій частині потребує нагальної зміни, яка може полягати в уточненні смислового навантаження поняття «вихователя» в контексті ст. 105 КК України.

Законодавством України передбачено два види вихователів: громадський та судовий. Перший, згідно з Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 284-VII від 26 серпня 1967 р. «Про затвердження Положення про громадських вихователів неповнолітніх» призначається, коли це буде визнано за необхідне, для запобігання бездоглядності, правопорушенням, виправлення і перевиховання неповнолітнього, який: звільнений з місця позбавлення волі; засуджений умовно, або до міри покарання, не пов'язаної з позбавленням волі, або відносно якого виконання вироку до позбавлення волі відстрочено; вчинив злочин, але звільнений від кримінального покарання внаслідок акта амністії або в зв'язку з недоцільністю застосування кримінального покарання; вчинив діяння, що містить ознаки злочину, до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність, або звільнений від кримінальної відповідальності в зв'язку із застосуванням заходу громадського впливу; повернувся зі спеціальної навчально-виховної або лікувально-виховної установи; вчинив правопорушення, що тягне за собою застосування заходу громадського впливу або адміністративного стягнення; вживає спиртні напої, наркотичні, лікарські та інші засоби, що викликають одурманування; систематично самовільно залишає сім'ю у віці до 16 років; злісно ухиляється від навчання або роботи; систематично займається азартними іграми, а також веде антигромадський спосіб життя [2].

Громадськими вихователями можуть бути найбільш ак-

тивні робітники, службовці, колгоспники, представники творчої інтелігенції, військовослужбовці, студенти, пенсіонери та інші громадяни, які за своїми діловими і моральними якостями здатні виконувати покладені на них обов'язки, мають необхідну загальноосвітню підготовку, життєвий досвід або досвід роботи з дітьми, при умові їх згоди взяти на себе обов'язки громадського вихователя [2].

Участь громадського вихователя у перевихованні неповнолітнього регламентується також окремими нормами Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК), однією з яких є ст. 368, в п. 11 ч. 1 якої зазначено, що при ухваленні судом вироку може вирішуватися питання необхідності призначення неповнолітньому громадського вихователя [3, с. 189].

Згідно з Наказом Верховного Суду України, Міністерства юстиції України та Міністерства Освіти України № 478/63/7/5 від 15.11.95 «Про затвердження Положення про судових вихователів», судові вихователі є працівниками суду, які мають вищу юридичну або педагогічну чи психологічну освіту і досвід роботи з неповнолітніми.

Основними завданнями інституту судових вихователів є: участь у виконанні судових рішень, що прийняті по судових справах, зазначених у ст. 6 Закону України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх», усунення причин і умов, які сприяли скоєнню протиправних дій, профілактика правопорушень; виховання належної правової культури, виховання неповнолітніх, які скоїли правопорушення, шляхом формування свідомого ставлення неповнолітніх до Закону, надання батькам (усиновителям), або опікунам (піклувальникам) допомоги у вихованні їх неповнолітніх дітей.

Судовий вихователь призначається судом у разі необхідності попередження бездоглядності та правопорушень (рецидиву) неповнолітніх: які скоїли злочини, але звільнені від кримінального покарання за віком, або у зв'язку з недоцільністю застосування до них заходів кримінального покарання, якщо направлення їх до спеціальної виховної установи не є необхідним, умовно засуджених або засуджених до мір покарання, не пов'язаних з позбавленням волі, або засуджених до позбавлення волі з відстрочкою виконання вироку.

При призначенні судових вихователів батьки (усиновите-

лі) або опікуни (піклувальники) не звільняються від обов'язків по вихованню неповнолітніх і відповідальності за їх поведінку [4].

Таким чином, з огляду на те, що в п. 3 ч. 2 ст. 105 КК України зазначено, що неповнолітній може бути переданий під нагляд окремих громадян на їх прохання, вважаємо недоцільним виокремлення в ч. 4 цієї ж норми можливість залучення вихователя, адже, у такому випадку особа, яка взяла під нагляд неповнолітнього може вважатися громадським вихователем. Альтернативним варіантом редакції зазначеної частини може бути пряма вказівка на те, що неповнолітньому може бути призначений саме **судовий** вихователь.

- покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків;

Фінансове покарання та компенсація завданої шкоди є одними з запропонованого Мінімальними стандартними правилами Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя по відношенню до неповнолітніх («Пекінських правил») широкого комплексу заходів впливу, які пропонується застосовувати з метою забезпечення більшої гнучкості і щоб уникнути, по можливості, ув'язнення неповнолітніх в виправних установах [5].

Однак, на нашу думку запропонована законодавцем редакція вимагає певного уточнення. Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) в ст. 1179 передбачає можливість відшкодування шкоди, завданої неповнолітньою особою батьками, за умови, якщо неповнолітній немає майна, якого б вистачало для того, щоб у повному обсязі відшкодувати шкоду [6, с. 667]. У такому випадку, цивільне законодавство надає можливість батькам, особам які їх замінюють, або закладу, який за законом здійснює щодо неповнолітнього функції піклувальника відшкодувати завдану неповнолітнім шкоду в частці, якої не вистачає.

Таким чином, залишається незрозумілим, чи передбачена така можливість кримінальним законодавством, адже у ст. 105 КК України не обумовлено, що майна, яке знаходиться у володінні неповнолітнього, повинно вистачати для відшкодування шкоди у повному обсязі.

- направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років.

На нашу думку, даний примусовий захід не в повній мірі може відповідати змісту мети, з якою неповнолітній звільняється від покарання.

Суть звільнення неповнолітнього від покарання із застосуванням заходу виховного характеру полягає у наданні судом можливості виправитися власними силами, самостійно зробити висновок щодо злочинності своєї поведінки та обсягу тієї шкоди, яку було завдано неправомірними діями. Саме з цією метою неповнолітній злочинець звільняється від необхідності перебування у виправних установах.

Звичайно, заклади, означені в п. 5 ч. 2 ст. 105 КК України, не відносяться до установ кримінально-виконавчої служби, а є одиницями, що входять до системи Міністерства освіти та науки України, а умови перебування в них неповнолітніх злочинців в повній мірі відповідають вимогам, викладеним у Мінімальних стандартних правилах Організації Об'єднаних Націй, хоча в п.19 зазначено, що поміщення неповнолітнього в будь-яку виправну установу завжди повинно бути крайнім заходом, що застосовується протягом мінімально необхідного строку.

Прогресивна кримінологія виступає за переважне використання заходів, що не передбачають тримання неповнолітніх у виправних установах. Адже негативні наслідки цього заходу пов'язані з позбавленням волі, з ізоляцією від суспільства, відображаються на неповнолітніх більшою мірою, ніж на дорослому, оскільки зачіпають неповнолітнього на початковій стадії розвитку його особистості. Тому мета розглядуваного правила полягає в багатоаспектному обмеженні тримання у виправних установах: у кількісному («крайній захід») і часовому («мінімальний строк»). Крім того, фактично перевага повинна надаватися «відкритим» установам перед «закритими».

Отже, на нашу думку, позиція законодавців з приводу поміщення підлітка до спеціальної установи дає підставу думати про існування нормативної фікції, звичайної підміни понять, наприклад, виховної колонії на навчально-виховний заклад. І в одному, і в іншому випадку, до неповнолітнього будуть висуватися певні вимоги, викликані встановленим у закладі режимом, які той матиме виконувати, а його права та свободи будуть обмеженими.

Наведене вище підтверджує КПК, в якому у ч. 3 ст. 501 зазначено, що при застосуванні до неповнолітнього примусового

заходу у вигляді направлення до спеціального навчально-виховного закладу на кримінальну міліцію у справах дітей покладається обов'язок доставити неповнолітнього до спеціального навчально-виховного закладу. А ч. 1 ст. 502 зазначає, що ухвалою суду, в межах територіальної юрисдикції якого знаходиться спеціальна навчально-виховна установа, неповнолітній може бути достроково звільнений від примусового заходу виховного характеру [3, с. 249].

Таким чином, розглядуваний примусовий захід виховного характеру є лише привілейованим покаранням, але не звільненням від нього. З іншого боку наша позиція була б інакшою у випадку звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності, саме тоді направлення неповнолітнього до спеціального навчально-виховного закладу було б доцільним у якості спеціальної превенції.

Висновки та пропозиції. Отже, вважаємо, що кожен із примусових заходів виховного характеру потребує законодавчого перегляду та доопрацювання, адже в умовах сьогодення кримінальне законодавство повинно мати більш злагоджену систему норм, які регламентують звільнення від покарання неповнолітніх, як найбільш уразливої категорії суб'єктів кримінальної відповідальності.

Підсумовуючи, пропонуємо поділити перелік примусових заходів виховного характеру на ті, які б застосовувалися для звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності та для звільнення від покарання. До останніх вважаємо доцільним віднести: застереження, обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього та передачу неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України: чинне законодавство із змінами та доповненнями на 20 вересня 2013 року: (Відповідає офіц. текстові) – К.: Алерта, 2013. – 184 с.

2. Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про затвердження Положення про громадських вихователів неповнолітніх» № 284-VI від 26.08.1967 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/284-07>

3. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України

«Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із прийняттям Кримінального процесуального кодексу України». – Х. : Одісей, 2012. – 360 с.

4. Наказ Верховного Суду України, Міністерства юстиції України, Міністерства освіти України «Про затвердження Положення про судових вихователів» № 478/63/7/5 від 15.11.95 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0113-96>

5. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») від 29.11.1985): [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_211

6. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар. / За заг. ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, Н.Ю. Голубевої. – 3-тє вид., перероб. та доп. – К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. – 752 с.

Стаття надійшла до редакції 29.07.2014
